

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 930.1(438):94(477.4)“1652”

Валерій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

ПОЛЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ БАТОЗЬКОЇ БИТВИ 1652 РОКУ

У статті вперше в історіографії досліджується науковий доробок польських істориків у вивченні проблем Батозької битви 1652 р.

Ключові слова: Батозька битва, історик, історіографія, М. Калиновський, Б. Хмельницький, Т. Хмельницький, козаки, жовіри, військо.

Порушена у статті проблема не стала предметом дослідження ні в українській, ні в польській історіографіях. У зв'язку з чим залишається невідомим стан її вивчення польськими вченими. Аналіз творчого доробку останніх дозволяє, по-перше, з'ясувати наявність / відсутність різних концептуальних засад тлумачення цієї події та наслідків для українсько-польського протиборства в середині XVII ст., по-друге, визначити те коло питань, що знайшли більш-менш повне висвітлення у працях дослідників й, по-третє, окреслити ті аспекти, що вимагають подальшого дослідження з боку вчених.

В польській історіографії вперше зробив спробу з'ясувати причини, передумови й перебіг битви один з найкращих фахівців з історії українсько-польських відносин середини XVII ст. А. Кубаля у своєму відомому есе “Криваві свати”, надрукованому у 1880 р. Як і видатний український дослідник М. Костомаров, зобразив політику молдавського господаря В. Лупу ледь не основним чинником поновлення українсько-польських воєнних дій. На його думку, він, побоюючись походу Б. Хмельницького і татар, не отримавши належних гарантій від польського короля Яна Казимира, звернувся з проханням про допомогу до польного гетьмана М. Калиновського, котрий виношував наміри одружитися з донькою господаря Розандою. Тому наказав у своїх володіннях – під Батогом – сипати “потужні окопи і заточив обширний обоз під приводом забезпечення Речі Посполитої від нападів орди і задувів козацьких”¹. Це місце було поганим, але воно закривало дорогу орди і козакам до Молдавії. Автор надає оповіді романтичного забарвлення, розповідаючи, як “панята”, відгукуючись на цю ініціативу польного гетьмана, обіцяли надіслати потужні корогви, а в усіх замках магнатських “готуватися до виходу в поле”. Майже вся “рицарська молодь” вирішила “захистити красиву княжну і не допустити, щоб мимо Потоцьких, Вишневецьких, Калиновських, до рук дикого й неотесаного козака мала дістатися”². У такому ж дусі А. Кубаля намалював портрет М. Калиновського, в грудях

котрого “палав дикий вогонь”, котрий був, як дитина, нетерплячим, зятятим у своїх намірах й при цьому “лихим і хтивим до помсти”. Не володів здібностями вождя, бо “а ні думати не вмів, а ні інших слухати не хотів”; не користувався повагою у жовнірів³.

Історик сформулював думку, що до завершення весни 1652 р. М. Калиновський не вжив жодних заходів для зміцнення свого табору, введення до нього 4 тис. вояків, котрі знаходилися за Дніпром тощо, вважаючи, що “обійдеться без війни”. А відтак він виявився заскоченим, коли у Брацлаві отримав листа від Б. Хмельницького із пересторогою залишити з військом “молдавське прикордоння”, бо Тиміш (син українського гетьмана – В.С.) з кількома тисячами вояків вирушив до Молдавії, аби “змусити до шлябу доньку господаря”. При цьому висловлював занепокоєння, щоб той через молодечу запальність не схотів «на вашій голові спробувати свого військового щастя»⁴. Польний гетьман негайно виїхав до батозького табору, куди стягнув усі наявні сили, що виявилися під рукою. Сам табір “довжиною на милю (бл. 7, 5 км – В.С.)” з двох сторін замикався вузькими ярами, а з тилу – лісом. У середині мав великі скирти соломи й фуражу; він був завеликий для 20-тисячного війська – навіть 40-тисячне військо ледве змогло б його оборонити⁵.

За даними А. Кубалі, 29 травня на протилежному березі Південного Бугу з'явилися татари. Наступного дня нижче Батога переправився зі своєю ордою нурадин-султан і рушив на обоз. Сутички тривали кілька годин, після яких татари відійшли десь на 7-8 км, а козаки тим часом зайняли найближчі пагорби. Захоплені бранці повідомили полякам, що Тиміш з великим військом переправляється нижче табору й хоче, обминувши його, податися до Молдавії. Сам же М. Калиновський, оглянувши переправу, як стверджував історик, побачив 200-тисячну козацьку армію й зрозумів, що битви не уникнути, а відтак зібрав військовою нараду⁶. Її хід і подальші події вчений сконструював на основі даних польських нарративних джерел без їх критичного аналізу, а тому його опис швидше нагадує белетристичну оповідь, ніж дослідницький дискурс. Зокрема, наводиться повністю, насичена сумнівного змісту деталями, порада генерала З. Пшиємського аби польний гетьман з кіннотою попрямував до Кам'яніця-Подільського збирати військо, а він залишиться з піхотою захищатися допоки М. Калиновський не повернеться з допомогою. Присутні прийняли її схвально, але головнокомандуючий відхилив й наказав готуватися до битви. Вночі, як відзначає А. Кубала, жовніри розпочали “копати рови і зменшувати простір табору”⁷.

Недільного світанку 2 червня вони побачили “з усіх сторін роз'їзди татарські і козацькі”, а за ними Тимоша з неосягнутою околом “черню”, котрий, “як хмара, обтяжена нещастям, навис навколо польського обозу...”⁸. Дуже детально автор розписав панічні настрої, що охопили жовнірів, особливо кіннотників. Серед останніх почали поширюватися настрої про доцільність уночі перебратися через річку й “утікати лівим берегом”; окремі з-поміж них радили навіть видати М. Калиновського татарам, аби у такий спосіб врятувати власне життя. Польний гетьман, помітивши небезпеку “жовнірського заколоту”, кинувся до них, щоб утримати від втечі, умовляв їх залишитися, але,

побачивши, що “його ніхто не слухає і ніхто не зважає на нього”, залишив кінноту й подався до піхотинців. Кіннотники, як зазначає історик, прихопивши найнеобхідніші речі, “виїхали перед вали, очікуючи настання ночі, щоб переправитися на другу сторону річки”⁹.

Тим часом З. Пшиємський та М. Калиновський готувалися до бою. Л. Кубаля творить модель ходу битви не на основі аналізу інформації наявних джерел, а на підмурку власної уяви (фантазії), керуючись принципом, що, власне так це могло відбуватися. Причому, намалював настільки талановито яскраву й переконливу панораму подій, що будь-котрому читачеві важко уникнути зачарування нею й, відповідно, засумніватися у її правдивості. Все зображено так майстерно, що навіть дрібні деталі не лише не породжують сумнівів, а, навпаки, вселяють додаткову впевненість в істинності сказаного. На його думку, З. Пшиємський з 1500 піхотинцями й обозною челяддю зміцнював західну сторону обозу супроти козаків: сипав вали і розставляв гармати. Польний гетьман відправив решту піхоти проти татар і “вишикував її під валами обозу”, а кілька корогв кінноти під проводом М. Собеського й Я. Одживольського послав боронитися від татар. Син М. Калиновського Самуель зі своїми корогвами знаходився у резерві, маючи наказ “змусити бунтівників до послуху”, якщо захочуть реалізувати свої наміри¹⁰.

Не обминув увагою дослідник і дій батька й сина Хмельницьких. За його сценарієм, упродовж дня українці і татари не наступали. Тиміш подався з полковниками до Богдана, котрий знаходився у 3 милях (бл. 23-24 км) від Батога, аби з’ясувати, що чинити “з поляками, котрих має у руках”. На що отримав лаконічну відповідь: “Здохлий пес не кусається”¹¹. За дві години до ночі українські й татарські роз’їзди принесли звістку, що поляки б’ються між собою. Після чого, як стверджує Л. Кубаля, Тиміш наказав І. Золотаренку вдарити з 30 тис. козаків на західну сторону обозу, а нурадин-султан обережно, побоюючись пастки, розпочав наступ з іншого боку. І перші, і другі побачили цей бій польської кінноти з піхотою перед табором. Історик, змальовуючи його хід, підкреслив той факт, що М. Калиновський, зайнятий “боротьбою з власним військом”, не помічав нападу козаків на тили обозу, аж поки З. Пшиємський не запросив допомоги. Тоді припинив міжусобицю, відіслав піхоту на порятунок генерала, а сам з вірними корогвами став проти татар. Скориставшись цим, збунтовані кінні корогви “розбіглися, як табун диких коней”, рятуючи життя. Двічі поранений польний гетьман з 500 німцями прорвався було до лісу, але, довідавшись, що сина схоплено, повернувся з надією його відбити, але полів у бою з українцями. Коли його голову принесли Тимошу й нурадину, то перший “кинув за неї козаку золоту монету”, а другий промовив: “Не доплатив мені ще відкуп християнине!”¹².

В яскраво вираженій белетристичній формі Л. Кубаля описав богатирський чин М. Собеського з його корогвами, корогвами добровольців й офіцерів “збунтованої кінноти”, котрі своїми тілами намагалися закрити вхід до табору (“залишивши по собі великий вал трупів біля входу до обозу”) та пожежу сина й соломи у самому таборі. Остання виглядала, як “безодня пекла, озеро з вогню

й диму...”. Вона відрізала підрозділам 3. Пшиємського шлях до відступу, прирікаючи їх на загибель. “В клубах диму і полум’я, - писав історик, - стояла купа людей, котрі зібралися біля обгорілих корогв. Душачись у спеці, з очима налитими кров’ю, з криком на устах, стискаючи зброю у руках, очікували кінця... Дим застелив поле зору, Пшиємський кинувся в юрмище ворога... Козаки зійшли на вали... Піхота та артилерія Коронна перестали існувати”¹³.

В не менш, а навіть у більш барвистих художніх образах автор сконструював на основі багатой фантазії, доправленої окремою інформацією нарративних джерел, трагічну сцену винищення частини польських бранців у наступні дні. За його даними, було вирізано 5 тис. осіб, викуплених гетьманом і старшиною за 100 тис. талерів у татар. Цей майдан, зауважував він, “повний крові, це зграйище в обозі повне людських кісток, виглядали однією великою раною на тілі Речі Посполитої... Рана Речі Посполитої під Батогом була тяжкою і кривавою. В окопах обозу лежало 20 000 трупів: 12000 піхоти старого жовнірства, якого кадри йшли за подвійну лічбу; цвіт шляхетської молоді й велика кількість відомих і досвідчених офіцерів – втрата непоправна. Ніде крові стільки на одному місці не проливалася, лиходійство водало до Бога про помсту...”¹⁴.

Витворений А. Кубалею образ битви (ще раз підкреслимо переважно – белетристичний) вражав своїм драматизмом, підкупляв «широю правдивістю» змальованих сцен, емоційна напруженість яких не могла залишити байдужим читача, особливо того, котрий вболівав за долю Польщі, пишався її історією. Тому не випадково він став визначальним не тільки у формуванні сприйняття поляками кількох поколінь цієї події, але й домінуючим у польській історіографії до кінця ХХ ст. Не можу не погодитись з міркуванням В.Я. Дауголенцького, висловлених у середині 90-х рр. минулого століття, що “є страшною справою те, що одна з найтрагічніших поразок польської зброї Першої Речі Посполитої залишилася оточеною істориками свого роду змовою мовчання... Єдиною працею на цю тему є нарис Людвіка Кубалі “Криваві свати”, написаний ще у минулому столітті”¹⁵. А вжита назва “Криваві свати” для означення власне самої події, використовується (інколи з незначними змінами) польськими істориками й донині¹⁶. Останні у своїй переважній більшості, за винятком уже згаданого В.Я. Дауголенцького, або обходять її мовчанням, або ж вкрай стисло передають перебіг у більшій чи меншій мірі відповідно до даного шаблону.

Торкнуся найголовнішого у їхньому доробку. Так, А. Керстен, досліджуючи життя й діяльність відомого полководця С. Чарнецького, дійшов висновку, що відхилення Білоцерківської угоди й “гостре” прийняття на сеймі 1652 р. козацького посольства не лише фактично створювали передумови війни, “які вже давно існували”, але й формально “відновлювали можливість швидких воєнних дій”. Не висвітаючи перебігу битви, показав її приголомшливий вплив на польську громадськість. Шляхта й жовніри, охоплені панікою, втікали вглиб Речі Посполитої¹⁷.

Я. Віммер вважав, що М. Калиновський вирушив проти козаків на чолі 10 тис. добірних вояків (майже з половиною “вій-

ська Корони”). Локалізував місце знаходження інших частин армії. Вважав, що власне польний гетьман своєю бездарністю спровокував бунт кінних жовнірів під Батогом. Висловив міркування, що, внаслідок битви 2 червня, більшість жовнірів потрапила до полону, котрі наступного дня були переважно вирізані. Полягло щонайменше 8 тис. вояків¹⁸. В одній з праць висловив припущення, що в Батозькій битві полягла половина всіх гусар польської Корони¹⁹.

Автор єдиної монографії про Б. Хмельницького у другій половині ХХ - початку ХХІ ст. Я. Качмарчик стверджував, що Варшава явно недооцінювала наростання загрози з боку Б. Хмельницького й більше прислухалася до порад А. Кисіля, ніж до тривожних застережень М. Калиновського. Саму ж битву подав повністю наслідуючи концепцію Л. Кубалі²⁰. Майже дослівно повторив її в другому виданні книги “Богдан Хмельницький”, упустивши лише епізод про смерть польного гетьмана²¹.

Видатний дослідник історії Польщі середини й другої половини ХVІІ ст. З. Вуйцік у праці “Війни козацькі у давній Польщі”, вважає, що Річ Посполита, аби перешкодити експансійним намірам українського гетьмана щодо Молдавії, вислала на допомогу В. Лупу 10 тис. армію М. Калиновського. З опису ним битви випливає, що заколот жовнірів в обозі стався 1 червня, який польний гетьман придушив. Наступного дня “після кровопролитної битви” польська армія зазнала повного розгрому. Захоплені до полону жовніри були замордовані. В цілому ж поляки втратили 8 тис. осіб²².

В.А. Серчик в “Історії України” також поділяє думку про направлення польським урядом армії М. Калиновського на допомогу В. Лупу. Під час сутичок польської кінноти з татарами 1 червня “козаки оточили” польський табір. На переконання автора, у ситуації, що склалася, вже запізнювалося до відходу зі зайнятими позиціями. Спроба бунту частини обложених жовнірів була притлумлена “найманими військами”. Генеральний штурм табору стався наступного дня. І в ньому провідну роль відіграла “кіннота, очолювана Іваном Богуном”. Польське військо зазнало нищівної поразки, а хто не загинув у бою, був замордований під час «масової езекуції в'язнів»²³.

1994 р. побачило світ перше й, на жаль, останнє в історіографії монографічне дослідження Батозької битви. Його автор – В.Я. Дуголенцький - відмовився від міфів, витворених Л. Кубалею, розробив власну концепцію, яка й залишається найаргументованішою й найоб’єктивнішою у польській історичній літературі. Попри цілком зрозумілу “польськість” бачення самої події та її інтерпретацію, він, на відміну від абсолютної більшості польських науковців, спромігся подолати традиційний погляд на українські події середини ХVІІ ст. скрізь призму світоглядних засад концепції “домової війни”, сформульованих ще у 50-60 рр. ХVІІ ст. й існуючих понині. До його честі, як дослідника, слід віднести визнання того незаперечливого факту, що Б. Хмельницький не тільки виношував наміри домогтися самостійності для України, але й доклав максимум зусиль для їх реалізації, факту, якого й нині неспроможна (в силу багатьох обставин) визнати й навіть значна частина українських науковців: “Козаки мали, – на його переконання, – набагато справні-

ший управлінський апарат, ніж Річ Посполита, утворили державу, пройняту динамізмом, але не позбавлену внутрішніх конфліктів, що мали місце в кількох площинах²⁴.

Аби надати читачу можливість глибше збагнути ситуацію, що складалася на весну 1652 р. у відносинах Речі Посполитої й козацької України, історик цілком доречно присвятив окремі розділи висвітленню їх внутрішньо- і зовнішньополітичного становища впродовж 1648 – першої половини 1652 р. та перебігу воєнних дій між ними²⁵. Посилаючись переважно на працю М. Грушевського “Історія України-Руси” й різноманітний джерельний матеріал, звернувши належну увагу на показу наростання виступів нерестрового козацтва й поспільства супроти внутрішньої політики гетьмана навесні 1652 р., підготовку останнім виступу проти Речі Посполитої, план якого був ухвалений на травневій Чигиринській раді. Висловив, як на мій погляд, слушне припущення, що М. Калиновський з ініціативи короля зробив спробу “розв’язання української проблеми шляхом убиства Хмельницького”, організувавши два невдалих замаху на нього²⁶.

Вперше в історіографії вчений проаналізував становище польського війська на теренах України у першій половині 1652 р., уточнивши при цьому місця його розташування: в околицях Брацлава, Кам’янець-Подільського (Бару?) та під Глинянами; на Лівобережжі – на Ніжинщині й «Вишневеччині». Вияснив також його чисельність. Згідно скарбових рахунків, коронна армія налічувала 22,5 тис. осіб (без обозних слуг), з них бл. 7 тис. жовнірів перебувало на Лівобережжі²⁷. Детально (наскільки дозволяють джерела) автор зупинився на висвітленні зіткнень у березні польських корогв з козаками і поспільством Прилуцького й Миргородського полків. Зробив висновок: причиною кровопролиття стали брутальні грабежі жовнірів та намагання шляхти, котра поверталася до маєтків, трактувати “усіх козаків, як неслухняних хлопів”²⁸.

В.Я. Длуголенцький підкреслює надзвичайно вдалу політику Б. Хмельницького стосовно Речі Посполитої, внаслідок якої спромігся приспати пильність Варшави. Вміло приховуючи свої наміри, засвідчував вірність королю, щире намагання стабілізувати ситуацію (ведучи успішну боротьбу з опозицією), підготовку, відповідно планів польського уряду, до війни з Московією тощо. А в першій половині травня, скликана ним таємна старшинська рада у Чигирині, прийняла ухвалу про відновлення воєнних дій з Річчю Посполитою²⁹. Дослідник з’ясував також і той факт, що, хоча і з певним запізненням, все ж готувалася до них і Варшава. В квітні король наказав М. Калиновському зібрати військо в одне місце і в кінці місяця останній розіслав відповідні універсали до офіцерів. Місцем зосередження його частин обирається урочище Батіг (між Ладжином і Четвертинівкою). Розглядаючи план польного гетьмана, історик дійшов висновку, що “на нещастя для Речі Посполитої” він вірно визначив “напрямок майбутньої атаки – Молдавія”. Паанував спочатку розгромити орду, будучи певним, що вона першою атакує її терени. Після чого хотів ударити на козаків, “розгромити їх і відновити в Україні тривалий мир на умовах, що існували

напередодні 1648 р.”. Але при цьому не врахував двох чинників: він – це не С. Конецпольський, котрий погромив 1644 р. татар під Охматовим; а, по-друге, противник діятиме за своїм планом, зрозуміло неузгодженим з його намірами. Таким чином, на думку автора, з якою важко не погодитися, на середину травня обидві сторони “підготувалися до початку воєнних дій”³⁰.

З’ясовуючи значимість молдавського фактору у поновленні воєнних дій, В.Я. Дуголенцький схильний вважати, що, оскільки Ян Казимир прагнув уникнути конфлікту з козацькою Україною, то відмовив В. Лупу у наданні військової допомоги проти Б. Хмельницького. Всупереч його позиції, М. Калиновський вирішив підтримати молдавського господаря. Чому? По-перше, між ними існували приятельські стосунки і не виключено, що В. Лупу насправді міг пообіцяти йому руку доньки. По-друге, М. Калиновський, мріючи про булаву великого гетьмана, хотів отримати її за допомогою блискучої перемоги над ворогом³¹.

Велику увагу вчений присвятив реконструкції місця концентрації польської армії під Батогом, що було вельми складним завданням через нестачу джерел. Автор вважає, що її обоз розташовувався на рівнині (довжиною понад 1 милю) північніше річки (її назва не зазначається), яка протікала між Ладжином і Четвертинівкою й впадала до Бугу. Його фланги оберігали яри, а тил прикривався лісом (бл. 300 м від нього). Чоло обозу з південно-східної сторони захищалося яром; перед ним простягався вигін, на якому могла успішно діяти польська кіннота. Проаналізувавши сильні та слабкі сторони розташування табору, він висловив припущення, що польний гетьман не мав намірів захищатися у ньому, а сподівався використати як опорну базу для раптової атаки противника під час переправи. Однак при цьому припустився кількох помилок. По-перше, “провокаційне” розташування табору без передбачення того, що битва може розпочатися раніше, ніж у ньому зберуться усі частини війська й, по-друге, віддав ініціативу противнику (“польська армія з мисливця перетворилася на здобич”)³².

Дослідник також з’ясував, що підрозділи іноземної піхоти, очолювані З. Пшиемським, захищали тил (західну частину) табору, а майже вся кіннота під проводом М. Калиновського зосереджувалася у передній (східній) його частині³³. За його ж підрахунками чисельність вояків (без обозних слуг) складала бл. 12 тис. осіб: 5 тис. піхотинців і 7 тис. кіннотників³⁴. Звернув також увагу на низький рівень дисципліни й морального духу жовнірів, відсутність у них авторитету постаті воєначальника, наявність серед значної частини кіннотників проявів нечесності у виконанні його розпоряджень тощо³⁵.

Необхідно віддати належне В.Я. Дуголенцькому у його прагненні обчислити чисельність українського війська і татар, котрі з’явилися на допомогу Б. Хмельницькому. Однак, при цьому він не спромігся подолати панівного підходу у польській історіографії, суть якого полягала в тому, аби чисельність польських вояків подавати у мінімальних цифрах, а українських – у максимальних. Так, обраховуючи чисельність Чигиринського, Корсунського, Канівського і Черкаського козацьких полків, автор скористався

даними реєстру 1649 р., не враховуючи впливу 4-х чинників: змін у їх чисельності, що відбулися внаслідок воєнних дій, руйнування краю, епідемій (особливо чуми) й переселень у 1650 – першій половині 1652 рр.; ополченський принцип формування козацьких полків (щось на зразок посполитого рушення шляхти), внаслідок якого значна частина осіб в силу сімейних й інших обставин не з'являлася на місце збору; відсутність масової мобілізації козаків, оскільки ухвала про воєнні дії приймається, очевидно, в кінці першої – на початку другої декади травня і нарешті, зрозуміло, що, вирушаючи у похід, на теренах кожного полку залишилася певна кількість козаків для оборони міст і містечок. Щодо Уманського полку, то автор не врахував тієї обставини, що козацькі полки, які функціювали на теренах Брацлавського воєводства, відповідно Білоцерківського договору 1651 р., взагалі припинили своє існування. А Уманський полк, про який йдеться, був сформований не Б. Хмельницьким, а М. Калиновським, що констатує сам автор книги³⁶, а відтак не міг складатися з майже 3-х тис. осіб. Джерела не згадують про наявність у Б. Хмельницького й Ніжинського полку у складі 900 осіб, який дослідник додав до українського війська. Теоретично припустивши, що гетьману для штурму польського табору необхідно було мати вдвічі більше вояків, ніж його захисників, він приписав використання ним для походу ще 8 тис. козаків, виписаних з реєстру взимку 1652 р., про що немає навіть натяку у жодному використаному істориком джерелі. Внаслідок таких маніпуляцій чисельність українських вояків зростає до 17 тис. осіб³⁷. Кількість татар, на відміну від українців, як на мій погляд, обчислена об'єктивно: вона становила 7 тис. осіб³⁸.

Необхідно відзначити важливість доробку польського історика, що торкається висвітлення планів українського гетьмана атаки польського табору та кроків по його реалізації. Зокрема, він першим в історіографії звернув увагу на раніше проігнорованих вченими ряд аспектів, які істотно доповнюють вимальовану ними до нього картину. По-перше, відзначив відмінність шляхів просування Тиміша, Б. Хмельницького й нурадин-султана. По-друге, гетьман з кіннотою рухався попереду піхоти, котра просувалася під захистом табору. По-третє, Б. Хмельницький, отримавши відомості про можливе залишення М. Калиновським табору під Батогом, навмисне відправив йому листа з відомим нам змістом, аби спровокувати того залишитися на місці³⁹. Вивчивши хід боїв 1 червня, дійшов слушного висновку, що вони мали відвернути увагу поляків від переправи (північніше й південніше від їх табору) українського війська⁴⁰. Велими цікавим є висловлене ним припущення, що учасники нічної наради польського командування з 1 на 2 червня не знали ні про сили, ні про наміри Б. Хмельницького. А пропозиція З Пшиємського про необхідність залишення кіннотою, очолюваною М. Калиновським, табору зумовлювалася не силами противника, а позицією власної кінноти, що виявляла непослух польному гетьману⁴¹.

Намагаючись реконструювати перебіг подій 2 червня, В.Я. Дуголенцький, на відміну від своїх попередників у польській та українській історіографіях, докладно проаналізував усі наяв-

ні джерела, що проливають на них світло, визначаючи достовірність прихованої у них інформації. При цьому чи не основну увагу приділив з'ясуванню питання участі/неучасті у битві кінноти⁴². Вивчаючи його, вперше в історіографії виокремив в окрему наукову проблему бунт польської кінноти, його причини і наслідки. На його переконання, відмова польного гетьмана прийняти пропозицію З. Пшиємського викликала глибоке обурення в значної частини кіннотників, котрі вночі «зібрали коло» й вирішили, всупереч позиції М. Калиновського, залишити обоз. Саме тому вони, вочевидь, й розташувалися перед ним. Вірні польному гетьману кінні корогви вранці ув'язалися у бій з татарами, що завершився відступом останніх. Настала перерва. І цей час, на думку історика, коли відкрився шлях до Бугу, бунтівні корогви (складали половину усіх корогв) почали готуватися до втечі. Помітивши це, М. Калиновський наказав іноземній піхоті відкрити по них вогонь, аби змусити їх до послухенства. Проте більшість з них все-таки вдалася до втечі, котрих почали переслідувати татари⁴³.

І в час цього змішання, як з'ясував В.Я. Дуголенцький, українці й татари розпочали генеральний штурм: перші з тилу, другі – спереду обозу. Це сталося бл. 3 години дня. Піхота стримувала наступ козаків упродовж 3-х годин. Кінні корогви під проводом М. Собеського та Я. Одживольського захищалися від татар. З флангів (з півночі й півдня), через наявність ярів, на думку автора, козаки не атакували табору⁴⁴. Пожежа, що охопила скирти соломки й сіна, поставила захисників табору в катастрофічне становище. Вогонь за спинами піхотинців прирік їх на загибель, адже українці у полон нікого не брали. Десять годину від початку штурму на допомогу татарам в чолі табору з'явилися козацькі сотні, котрі сильним вогнем вистрілювали польських кіннотників. Останні або гинули в бою, або здавалися татарам, або намагалися врятуватися втечею через Буг, який «сплинув кров'ю». Окремі сутички продовжувались до сутінків⁴⁵. Чимало уваги автор приділив висвітленню долі польських в'язнів. Дійшов висновку, що впродовж 3-4 червня за наказом гетьмана було страчено бл. 3 тис. полонених жовнірів. Загальні втрати армії обчислює у 10 тис. добірних жовнірів⁴⁶. Від смерті врятувалося 1,5-2 тис. осіб⁴⁷. Вперше в історіографії з'ясував військово-політичні й міжнародні наслідки Батозького погрому для Речі Посполитої⁴⁸.

Із середини 90-х рр. ХХ ст. й до сьогодні Батозька битва більше не ставала предметом спеціального дослідження у польській історіографії. Авторі монографічних студій обмежувалися переважно стислим викладом чи навіть констатацією погрому поляків та його важких наслідків для Речі Посполитої⁴⁹. Виняток становить дослідження Т. Цесельського «Від Батога до Жванця. Війна в Україні, Поділлі і за Молдавію 1652-1653», у якому автор присвятив їй цілий розділ. Бачення ним даної події дещо різниться від концепції В. Я. Дуголенцького. За його підрахунками, чисельність українсько-татарської армії складала 25 тис. осіб (правда, при цьому визнає, що невідомо яка її частина взяла участь у битві), а польської – 10-12 тис., а разом з челяддю й маркітантами бл.

20 тис. осіб⁵⁰. Підтримав думку тих істориків, котрі вважали, що М. Калиновський прагнув до воєнних дій з козаками й татарами переважно з особистих інтересів. Т. Цесельський вбачав у них його наміри отримати від Корони булаву великого гетьмана⁵¹. Висловив міркування, що на військовій нараді (31 травня чи вночі з 1 на 2 червня) польний гетьман готовий був погодитися з аргументами З. Пшиємського про доцільність відведення з табору кінноти, але побоювався, аби йому король знову не дорікав за залишення Брацлавщини, як це мало місце навесні минулого року. Автор не приховував факту домінування серед офіцерства капітулянтських настрів, у силу чого важко було розраховувати на успіх⁵².

Характеризуючи дії противника, історик зауважував, що козаки поривалися до битви, намагаючись помститися за Берестечко й окупацію козацької України. А сама їхня виправа “була добре зорганізована як з мілітарної, так і з політичної сторони”⁵³. Чисельність авангарду українсько-кримських військ під проводом Тиміша обраховує у 5-10 тис. осіб, більшість яких складали українці. Вочевидь, саме вони заблокували спроби польських роз'їздів з'ясувати ситуацію. Внаслідок чого напередодні битви “польське керівництво знало про наближення ворожих військ, але не знало про їхні сили, склад і місце знаходження”⁵⁴. Описуючи бої 1 червня, автор визнав, що вони завершилися невдачою трьох полків польської кінноти, котрі “виявилися побитими і втекли з обозу”. Герці ж тривали до вечора і саме вони відволікли “увагу поляків від переправи через Буг козацьких підрозділів”⁵⁵.

Вночі, як зазначає Т. Цесельський, польські жовніри сипали шанці й редути. У цей же час українці обійшли польський обоз із заходу, а основні сили татар з'єдналися з Карач-беєм. Як на його погляд, самого Б. Смельницького аж до завершення битви не було під Батогом. На відміну від більшості польських істориків, автор схильний вважати, що польний гетьман задумував вирішити долю битви силами кінноти на полях перед обозом. Саме тому вся кіннота зайняла позиції півколом лише в один ряд (через великі розміри табору) у дві шеренги; піхота залишалася у ньому для захисту кількакілометрових валів. При цьому М. Калиновський допустився фатальної помилки: не врахував можливості проведення противником атаки з усіх боків, особливо з “незахищеної західної сторони”. У кінній битві, що спалахнула опівдні, татари, підтримані українською піхотою, “вишикуваною у табір”, через годину зламали польський спротив й змусили жовнірів до втечі. Не заперечуючи факту стрільби піхотинців за наказом М. Калиновського по втікачах, автор не надає цьому інциденту вирішального значення у поразці⁵⁶. Після зятого бою українці відкинули польських піхотинців від валів й увірвалися до табору. У його південній частині татари й українці також увійшли до нього. Пожежа у центрі обозу розірвала зв'язок між польськими підрозділами. Польська піхота З. Пшиємського майже вся полягла, кіннотники під проводом М. Собеського відступили до редутів у східній частині табору, які були захоплені українцями після гарматного обстрілу. Визнаючи факт вчиненої різни польських в'язнів, Т. Цесельський не визначає

їхньої кількості. Втрати поляків у битві, включаючи слуг, вважає максимальними у 15 тис. осіб, українців і татар разом бл. 1 тис. До рук переможців потрапило також 57-58 гармат⁵⁷.

У працях інших дослідників висловлювалися окремі міркування, що також заслуговують на увагу при вивченні даної проблеми. Зокрема, М. Франц схильний вважати, що М. Калиновський дотримувався оборонного характеру дій, залишивши тактично-операційну ініціативу в руках українського гетьмана⁵⁸. Д. Мілевський, вивчаючи молдавський напрям зовнішньої політики Б. Хмельницького, дійшов висновку, що власне поєднання у нього амбіційних і династичних мотивів з політичними розрахунками схиляли його “розпочати війну з удару на польського союзника (Молдавію – В.С.)”⁵⁹. На переконання історика, попри наявність у польного гетьмана особистої зацікавленості затримати просування Тиміша до Молдавії, він діяв в інтересах Речі Посполитої аби не допустити її оточення з півдня шляхом підпорядкування Б. Хмельницьким Молдавії. Тому, оцінюючи його кроки, слід враховувати дії М. Калиновського не лише як воєначальника, але і як політика, котрий засвідчував, що не допустить нападу на польського союзника⁶⁰.

Слід відзначити і значимість доробку Я. Домбровського, М. Нагельського й Т. Цесельського у з'ясуванні стану польського війська до і після Батога⁶¹. Позицію польської еліти щодо розв'язання “козацької проблеми” навесні 1652 р. досліджував Я. Домбровський. При цьому піддав слушній критиці твердження М. Грушевського про нератифікацію зимовим сеймом 1652 р. Білоцерківської угоди. З'ясував: посеймовою радою сенату 13-14 березня тимчасово ратифікувала її ця ухвала мав підтвердити наступний сейм⁶².

Отже, маємо підстави стверджувати, що в польській історіографії сформувалося дві основних концепції перебігу Батозької битви: А. Кубала та В.Я. Длуголенцького. В останніх 15 років спостерігається повільний процес утвердження у ній нових підходів, відмінних від традиційних засад першої з них. Внаслідок чого можемо сказати, що польські історики випереджають українських у глибині з'ясування основних проблем цієї найбільшої перемоги української зброї в добу визвольних змагань українців середини й другої половини XVII ст.

Примітки:

1. Kubala L. Krwawe swaty / L. Kubala // L. Kubala Szkice historyczne.- Lwów. Nakładem księgarni Gubrynowicza i Szmidta, 1880. Serya druga. – S. 139-142.
2. Ibid. – S. 142.
3. Ibid. – S. 143.
4. Ibid. – S. 144.
5. Ibid. – S. 144-145.
6. Ibid. – S. 145.
7. Ibid. – S. 146-147.
8. Ibid. – S. 147.
9. Ibid. – S. 148.
10. Ibid.
11. Ibid.
12. Ibid. – S. 149-150.
13. Ibid. – S. 150-151.

14. Ibid. – S. 151-153.
15. Długolecki W.J. *Batoh 1652* / W.J. Długolecki. – Warszawa : Wydawnictwo Bellona, 1995. – S. 5-6.
16. Століцький Я. Криваве сватання: битва під Батогом у червні 1652-го утвердила повну незалежність козацької України від Польської Корони / Я. Століцький // *Український тиждень*. – 2012. – № 29. – С. 12-13.
17. Kersten A. *Stefan Czarniecki 1599-1665* / A. Kersten. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skladowskiej, 2006. – S. 201-202, 206.
18. Wimmer J. *Woisko polskie w drugiej połowie XVII wieku* / J. Wimmer. – Warszawa : Wydawnictwo MON, 1965. – S. 73-74.
19. Tegoż. *Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1648-1655* / Tegoż // *Studia i materiały do historii wojskowości*. – Warszawa : Wydawnictwo MON, 1960. – S. 485.
20. Kaczmarczyk J. *Bohdan Chmielnicki* / J. Kaczmarczyk. – Wrocław : Zakład Narodowy imienia Ossolinskich Wydawnictwo, 1988. – S. 182-183.
21. Tegoż. *Op. cit.* – Wrocław : Zakład Narodowy imienia Ossolinskich Wydawnictwo, 2007. – S. 192-193.
22. Wójcik Z. *Wojny kozackie w dawnej Polsce* / J. Wójcik. – Kraków : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989. – S. 73-75.
23. Serczyk W.A. *Historia Ukrainy* / W.A. Serczyk. – Wrocław : Zakład Narodowy imienia Ossolinskich Wydawnictwo, 1990. – S. 130-131.
24. Długolecki W.J. *Op. cit.* – S. 31-34.
25. Ibid. – S. 7-42.
26. Ibid. – S. 44-50.
27. Ibid. – S. 52-57.
28. Ibid. – S. 58-63.
29. Ibid. – S. 70-74.
30. Ibid. – S. 76.
31. Ibid. – S. 79-81.
32. Ibid. – S. 84-87.
33. Ibid. – S. 89.
34. Ibid. – S. 94-95.
35. Ibid. – S. 99-101.
36. Ibid. – S. 83, 87, 121.
37. Ibid. – S. 113-116.
38. Ibid. – S. 117-118.
39. Ibid. – S. 119-126.
40. Ibid. – S. 129-133.
41. Ibid. – S. 135-137.
42. Ibid. – S. 138-158.
43. Ibid. – S. 159-169.
44. Ibid. – S. 171-174.
45. Ibid. – S. 174-177.
46. Ibid. – S. 180-184.
47. Ibid. – S. 189.
48. Ibid. – S. 190-191.
49. Ciecieski T. *Seim brzeski 1653 r. Studium z dziejów Rzeczypospolitej w latach 1652-1653* / T. Ciecieski. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004. – S. 17-18; M. Franz *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI-XVII wieku* / M. Franz. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006. – S. 313-314; D. Milewski *Wyprawa na Suczawę 1653* / D. Milewski. – Zabrze : Wydawnictwo inforteditions, 2007. – S. 24-25; Tegoż. *Rywalizacja polsko-kozacka o Moldawię w dobu powstania Bohdana Chmielnickiego (1648-1653)* / Tegoż. – Zabrze : Wydawnictwo inforteditions, 2011. – S. 180-183.

50. Ciesielski T. Od Batohu do Żwanca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawię 1652-1653 / T. Ciesielski.- Zabrze : Wydawnictwo inforteditions, 2007. – S. 16-21.
51. Ibid. – S. 23.
52. Ibid. – S. 24.
53. Ibid. – S. 25-26.
54. Ibid. – S. 27.
55. Ibid.
56. Ibid. – S. 27-30.
57. Ibid. – S. 32-39.
58. Franz M. Op. cit. – S. 313.
59. Milewski D. Wyprawa... – S. 24; Tegoż. Rywalizacja polsko-kozacka... – S. 178.
60. Tegoż. Rywalizacja polsko-kozacka... – S. 180-182.
61. Домбровський Я.С. Поміж Батогом і Жванцем: козацька політика сенату Речі Посполитої / Я.С. Домбровський // Записки НТШ. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 2002. – Т. ССXLIII. – С. 61-67; Nagielski M. Armia koronna wobec sojuszu kozacko-tatarskiego w latach 1648-1654 / M. Nagielski // Rzeczpospolita w dobie Trylogii. – Warszawa, 1999. – S. 22-23; Tegoż. Przeobrażenia w armii koronnej w dobie walk z powstaniem B. Chmielnickiego (1648-1654) / Tegoż // Między zachodem a wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – S. 308-335; Tegoż. Armia koronna w latach 1651-1653 / Tegoż // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 2003. – Cz. 1. – T. XL. – S. 25-47; Ciesielski T. Armia koronna w latach 1651-1653 / T. Ciesielski // Studia i materiały... – bcz. II. – T. XL. – S. 49-85; T. Ciesielski Komputy wojska koronnego w latach 1651-1653 / T. Ciesielski, M. Nagielski // Studia i materiały... – T. XL. – S. 237-273.
62. Dąbrowski J. Po ugodzie białocerkowskiej. Kwestia kozacka na pierwszym sejmie 1652 roku / J. Dąbrowski // Poprzez stulecia. Książka pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Antoniemu Podrazie w 80 rocznicę jego wrodzin. – Kraków : Towarzystwo Wydawnicze «Historia Jagellonica», 2002. – S. 80-81.

В статтє впервє в исторіографіи исследуєтєся научное наслідіє польських историков в изученні проблем Батожского сраженія 1652 г.

Ключевые слова: *Батожское сражение, историк, историография, М. Калиновский, Б. Хмельницкий, Т. Хмельницкий, казаки, жолнеры, войско.*

Отримано: 24.10.2012